

Recension

Göran Möller: *Risker och människolivets värde. En etisk analys*. Uppsala 1986.

Inom den teologiska fakulteten i Uppsala finns tre professorer som är ägnade åt specialområden inom den praktiska filosofin: Etik, religionsfilosofi och tros- och livsåskådningsforskning. De teologiska filosoferna anses ofta förtjäna beröm för att de är präster, Guds ords tjänare, och ändå inte åberopar Guds ord i sitt arbete. Alla är dock inte prästvigda, och de som inte har avlagt prästlöftet får väl hur som helst räkna med att få sitt filosoferande bedömt på samma villkor som vi andra. Till den gruppen hör Göran Möller, som har disputerat i etik, särskilt socialetik, på avhandlingen *Risker och människolivets värde*.

Den övergripande frågeställningen är väl formulerad i inledningen:

”Det finns ett slags spänningsförhållande mellan uppfattningen om människans höga värde och okränkbarhet, och vårt accepterande av att människor dödas i olyckor, vilka i viss utsträckning hade kunnat förhindras. En av huvuduppgifterna i denna undersökning är att analysera detta spänningsförhållande och att därigenom förklara hur förekomsten av vissa (icke minimala) risker etiskt kan legitimeras. . . . Syftet med denna undersökning är att klarlägga och ta ställning till de etiska problem som aktualiseras vid sådana samhälleliga beslut, där risken för att människor skall förolyckas är en omständighet som är möjlig att påverka. Undersökningen mynnar ut i ett förslag till en metod som kan användas som underlag vid sådana beslut.”

Avhandlingen har två huvuddelar. Den första kallas ”Etiska grundproblem”. Den andra ”Bestämning av acceptabel risknivå”. Den första delen, som upptar ganska precis halva boken, mynnar ut i fyra normer, av vilka de mest centrala, om man förkortar formuleringarna något, säger:

- (A) Varje oskyldig människa har en negativ, absolut rättighet att inte bli avsiktligt dödad.
- (B) Det är tillåtet att handla på ett sätt som kan leda (och leder) till att andra dödas, om man gör det genom att åstadkomma vissa begränsade risker, och åstadkommer dem i syfte att uppnå vissa legitima värden.

Syftet med den första delen är att visa att dessa normer är förenliga med varandra och att relatera dem till vissa andra normer, som Möller åtminstone ibland verkar uppfatta som mer fundamentala. De andra normer som framför allt är aktuella är: (1) Kants princip att man aldrig får använda andra människor blott som medel, samt (2) en princip som säger att alla människor (människors liv) har samma värde och okränkbarhet därför att människan har förnuft, och vida-

re (3) principen om dubbel effekt, som skiljer mellan två sorters negativa konsekvenser av handlingar: dels sådana konsekvenser som är medel för eftersträ- vade mål i den meningen att målet uppnås *via* konsekvenserna i fråga, dels så- dana konsekvenser som är icke eftersträ vade, men insett oundvikliga. Den för- ra sortens konsekvenser antas ha större relevans än de senare när handlingen skall moraliskt bedömas. Väsentlig roll spelar också idén om en "riskpool" (lå- nad från Fried) och exemplet "överlevnadslotteriet" (Harris). Riskpoolen inne- bär att den enes handlingar, som utsätter andra för risker, legitimeras av de and- ras handlingar, som utsätter den ene för risker, allt för att uppnå legitima mål. Överlevnadslotteriet går ut på att ett antal personer sluter ett avtal om att när ett visst antal av dem skulle kunna räddas till livet genom att en av dem avlivas och används till transplantat, så väljs slumpmässigt en av de anslutna ut och av- livas och fördelas som transplantat på de behövande.

Kants princip sägs vara "en grundläggande premiss i undersökningen", men så förhåller det sig vid närmare granskning inte. Det framgår av Möllers reso- nemang att han förstår Kants princip på ett sådant sätt att den a) förbjuder av- siktligt dödande, b) är förenlig med riskpoolsresonemanget men c) förbjuder överlevnadslotteriet. Varför kan inte överlevnadslotteriet, åtminstone i vissa automatiserade varianter, uppfattas som en riskpool? kan man fråga. Något explicit svar på den frågan kan man inte finna i Möllers bok, men man kan räk- na ut, och det bekräftades av Möller vid disputationen, att svaret hänger på den distinktion som görs i principen om dubbel effekt: I överlevnadslotteriet är off- rets död ett *medel* för de andras överlevnad i den meningen att överlevnaden uppnås *via* offrets död, men i acceptabla riskpools är offrets död en icke efter- strä vad bieffekt. För att Kants princip skall kunna spela den roll den antas spela måste alltså "medel" förstås i denna mycket speciella mening. Men även om vi tolkar "medel" på detta särskilda sätt är det ju inte klart att Kants prin- cip förbjuder överlevnadslotteriet, eftersom principen förbjuder att människor används *enbart* som medel, och det inte är klart att den avlivade *enbart* är ett medel — han har ju dock genom lotteriet fått fördelar, åtminstone i termer av *chans* till räddning, och kanske också faktiskt, genom att först själv ha räd- dats från en tidigare död genom lotteriet. Vidare är det ju inte heller klart att Kants princip skulle förbjuda direkt avsiktligt dödande av oskyldiga, och det av samma skäl: principen förbjuder ju att någon används *enbart* som medel, inte att någon överhuvud används som medel.

Om man inte utan vidare accepterar Möllers egna påståenden om vad som är grundläggande premisser i hans undersökning utan i stället tittar på hur hans re- sonemang faktiskt ser ut, tycks alltså inte Kants princip spela någon roll. Om man skulle försöka formulera den princip som Möller de facto verkar utgå från när han hänvisar till Kant, så skulle den snarare lyda:

- (C) Det är ovillkorligen förbjudet att använda andra oskyldiga människors död som medel i den meningen att man dödar dem för att via deras död uppnå värden.

Och det är viktigt att det handlar om medel i denna mycket speciella mening. För det är enligt Möller inte ovillkorligen förbjudet att använda andra oskyldiga

människors död som medel i den meningen att man dödar dem som en förutsedd bieffekt av en handling som man utför för att uppnå vissa legitima värden. I själva verket är det skillnaden mellan dessa fall som löser det problem som Möller från början ställer, nämligen hur man skall förena tanken på livets okränkbarhet med acceptandet av att människor dödas t ex i trafiken. Det är med andra ord principen om dubbel effekt som gör det egentliga jobbet här, fast Möller inte explicit framställer det så. Han föredrar, och det är kanske på sitt sätt begripligt, att flagga med Kant.

Den andra av de ovan nämnda principerna, den som säger att grunden för människans rättighet att inte avsiktligt dödas är hennes förnuft, framställs med en precision som lämnar mycket att önska. Möller talar omväxlande om en människas värde, värdet av hennes liv och hennes livs okränkbarhet utan att göra någon tydlig skillnad däremellan. Uppenbarligen menar vi ibland när vi talar om värdet av en människas liv värdet av *att* hon lever och ibland i stället värdet av det liv som hon lever. (Och vi kan ha olika möjliga uppfattningar om hur det ena förhåller sig till det andra.) När vi frågar vad en människa är värd kan det dessutom ibland i stället vara fråga om vad hon rimligen kan kräva, vilka rättigheter hon har (analogt till i "arbetaren är värd sin lön"). Om man gör dessa ytterligt elementära distinktioner är det klart att regeln "Om X har förnuft, så har X värde" liksom principen "Om X har värde och är oskyldig, så har X rätt att inte avsiktligt dödas" kan innebära flera olika saker. Något besked om hur Möller egentligen har tänkt här går inte att utläsa ur hans text. Om man framträder med anspråk på att göra en etisk analys får man inte på detta sätt brista i det elementäraste.

Dessutom blir hela företaget att grunda människans rättighet att inte avsiktligt dödas på hennes förnuft tämligen svårförståeligt, när Möller samtidigt säger att de människor som inte har förnuft har samma rättighet. Om rättigheten tillkommer de icke förnuftiga genom "en akt av kärlek och solidaritet", som Möller säger, varför inte då låta även de förnuftiga få sin rättighet på samma sätt?

På liknande sätt löper Möllers resonemang i fråga om riskpoolen. Att vi utsätter andra för risker kan rättfärdigas genom att de utsätter oss för risker. Men hur är det med de risker vi utsätter framtida generationer för? Möller leker med tanken att de risker de i sin tur utsätter sina efterkommande för kan berättiga tal om någon sorts ömsesidighet, men inser att det inte låter särskilt övertygande, och antar i stället att de risker vi utsätter våra efterkommande för rättfärdigas av de positiva saker vi också lämnar efter oss. Men om vi kan resonera så om framtida människor, varför inte om samtida? Och om vi genom att peka på de positiva saker vi ger andra samtida kan försvara att vi utsätter dem för risker, då behövs ju resonemanget om riskpool överhuvud inte. Och det vore väl en fördel? Riskpoolsresonemanget verkar ju överhuvud inte vidare övertygande i detta sammanhang. Det kan ju inte sällan förefalla högst tvivelaktigt om t ex ett trafikoffert — betrakta en överkörd gammal gumma på landet som sällan satt sin fot på trafikerad väg — i någon rimlig mening frivilligt anslutit sig till någon riskpool eller utsatt andra för några risker till liv och lem.

De huvudresonemang som förs i avhandlingens första del är alltså varken hållbara eller intressanta. Framställningen skäms dessutom av många brister i detaljerna.

Möller tror t ex enligt vad han säger på s 50 att om livets värde skulle vara lexikaliskt överordnat alla andra värden, så måste livet ha ett oändligt stort värde. Det behöver det förstås inte ha.

I samma veva säger han att om livets värde vore lexikaliskt överordnat alla andra värden, så skulle det följa att det aldrig var rationellt för en människa att ta risken att dö för att uppnå andra värden. Men nu är det rationellt att ta sådana risker ibland, därför är livets värde inte lexikaliskt överordnat. Av detta får man dock inte dra den slutsatsen, säger han, att det någon gång kunde vara rationellt att döda en människa för att förhindra att andra värden gick förlorade, och att man *inte* får dra den slutsatsen beror på att man måste skilja mellan normer och värderingar. "Det är nämligen inte tillräckligt att betrakta de värdemässiga konsekvenserna av en handling för att kunna avgöra om handlingen är rätt eller orätt." (51). Men nyss har ju Möller antagit att det av vissa värdemässiga förhållanden nämligen lexikalisk överordning, följer vissa deontiska. Uppenbarligen måste alltså antingen den förra eller den senare delen av resonemanget vara felaktig, de är klart oförenliga.

I samma avsnitt finns också ett egendomligt resonemang om inkommensurabilitet. Möller förklarar inkommensurabilitet hos *termer* som "att det inte finns någon enhetlig skala med hjälp av vilken man kan uttrycka båda termerna" (51), exemplifierar med *tal*, och övergår till att tala om inkommensurabla värden: "alla värden i en värdepluralistisk teori är inkommensurabla med varandra. Vore de inte det skulle ju teorin kunna beskrivas med hjälp av ett färre antal (!) värden" (52). Men så är det förstås inte. Att man t ex menar att både lust och kunskap har egenvärde behöver naturligtvis inte innebära att man menar att lust och kunskap inte kan vägas på ett bestämt sätt mot varandra. (Och på sitt vanliga sätt rycker Möller också längre fram i boken (124) undan vad man trodde vara en förutsättning för resonemanget, nämligen att inkommensurabla värden inte kan vägas mot varandra: "Vi tvingas sålunda gång på gång väga inkommensurabla värden mot varandra för att kunna avgöra vilket eller vilka som bör ha företräde i ett visst sammanhang.")

Samma lättsinniga inställning till de egna definitionerna visar Möller i diskussionen om skillnaden mellan aktiv handling och underlåtelse (56). Han gör en kraftig inskränkning i begreppet underlåtelse: "När vi i fortsättningen använder begreppet underlåtelse kommer vi inte att inbegripa fall där underlåtelsen är en avsiktlig del i P's plan." Och det må förstås stå honom fritt. Men han förefaller ha glömt den inskränkning redan i nästa stycke: "Det finns en distinktion som är analog till den mellan handling och underlåtelse, nämligen distinktionen mellan positiva och negativa plikter. De positiva plikterna uppmanar oss till att utföra vissa handlingar, medan de negativa plikterna förbjuder oss att handla på visst sätt." Uppfattar man underlåtelse på det nyss föreslagna snäva sättet har man ju ryckt undan grunden för analogin.

Jag har redan nämnt den egendomliga Kantläsning som Möller demonstrerar. Även modernare författare återger han på mindre lyckade sätt. Han visar sig t ex ha fått Dworkin alldeles om bakfoten. Möller tror att hans eget resonemang om förnuftet som grund för människans värde och rättigheter gör att han uppfyller Dworkins krav att ". . . varje rättighetsbaserad teori måste förutsätta rättigheter som inte rätt och slätt är en produkt av övervägd lagstiftning eller be-

stämda sociala sedvänjor, utan är en oberoende grund för att bedöma lagstiftning och sedvänjor" (Möllers översättning). "Genom att vår normativa teori ytterst kan motiveras att människan är utrustad med ett förnuft och därmed besitter de olika kvaliteter som detta ger upphov till, så uppfyller den det krav som Dworkin ställer. Dessa egenskaper är nämligen inte något uttryck för konventioner och föreställningar utan de är högst reella."

Detta är en grov missuppfattning. Om Möllers teori uppfyller Dworkins krav eller inte, det beror ju på om de normer som tillerkänner människor rättigheter i Möllers teori uppfattas som konventionella eller inte.

Varken resonemangen i stort eller detaljarbetet är tillfredsställande i bokens första del. Inte heller i den andra, som heter "Bestämning av acceptabel risknivå".

Den delen resulterar i ett "kriterieschema", som Möller kallar det, vilket är en disparat samling påståenden om riskers värde och vad som kan och bör accepteras ifråga om risker. "Icke frivilliga risker bör inte vara alltför koncentrerade till vissa människor eller vissa grupper av människor" lyder t ex kriterium 5. Och kriterium 10 säger: "En risk som riktar sig mot framtida människor är lika allvarlig som en motsvarande risk, riktad mot nu levande människor." Kriterieschemat antas kunna användas av samhällliga beslutsfattare (osagt på vilken nivå) för att fatta beslut i riskfrågor. Om de olika "kriterierna" i ett enskilt fall kommer i konflikt med varandra så skall beslutsfattaren väga dem mot varandra efter eget skön. Detta kallar Möller "den reflektiva jämviktens metod".

På ett tidigt stadium i andra delen sägs: "När vi i det följande använder oss av uttrycket acceptabel risknivå menar vi den risknivå som föreligger när det råder jämvikt, dvs att de positiva konsekvenserna precis väger upp riskens negativa värde" (86). Detta är ju närmast formulerat som en definition eller meningsförklaring, men så är det nog inte tänkt, utan avsikten torde vara att ge ett generellt kriterium på acceptabilitet hos risker. Detta kriterium specificeras ytterligare på de närmast följande sidorna:

"För att kunna avgöra om en viss risk är acceptabel eller ej, är det därför nödvändigt att relatera riskens negativa värde till totaliteten av handlingens eller verksamhetens (positiva och negativa) värdemässiga konsekvenser. I det följande skall vi använda oss av uttrycket "det sammanlagda nettoutbytet" för att beteckna summan av de värdemässiga konsekvenser, förutom risker, som en viss handling eller en viss verksamhet ger upphov till" (88).

En risk är alltså acceptabel om det sammanlagda nettoutbytet (som i den engelska sammanfattningen kallas "net *exchange*"!) väger upp riskens negativa värde eller, enligt en annan tanke som Möller framställer som en precisering av den föregående, en riskminskning är påkallad om den minskning av det sammanlagda nettoutbytet som förändringen medför är mindre än riskminskningens positiva värde. Det låter ju inte i och för sig orimligt. Men det är knappast för enligt med vad som hävdats i bokens första del. Betrakta t ex det positiva värdet av transplantat av livsviktiga organ från trafikoffor. Det måste rimligen ingå i det sammanlagda nettoutbytet av trafiken enligt Möllers definition. Samtidigt är det ju klart, om inte från annat så från Möllers diskussion av överlevnadslotteriet, att transplantat av livsviktiga organ är något som man får *via* männi-

skors död. Enligt en av de viktigaste normerna i bokens första del är det alltså förbjudet att döda människor för att få transplanterat av livsviktiga organ. Men enligt resonemanget om sammanlagt nettoutbyte i bokens andra del kan det samtidigt vara så att en viss risknivå i trafiken blir acceptabel just genom värdet av transplantaten från trafikoffren gör det sammanlagda nettoutbytet tillräckligt stort. Vi skulle alltså kunna försvara att vi låter så många dö med att vi får transplanterat, samtidigt som vi förbjuder att människor dödas för att ge transplanterat. Att detta skulle vara Möllers mening förnekade han vid disputationen, men att det följer av vad han skriver är klart.

Inte heller går det att förstå hur idén om vägning av risker mot nettoutbyte skall kunna förenas med "kriterieschemat". Där heter det att man vid beslut om risker inte bör låta sig påverkas av sådana egenskaper hos dem som utsätts för riskerna som nytta för andra eller för samhället. Men antag att vi kan välja mellan att utsätta ett visst antal människor med liten nytta för andra för en viss risk och att utsätta precis samma antal människor med stor nytta för andra för precis lika stor risk. Det verkar vara en fullt möjlig situation. Om allt annat är lika blir ju då nettoutbytet större i det förra fallet, just därför att riskpersonerna är mindre värdefulla för andra och riskerna i båda fallen enligt Möllers sätt att se har samma negativa värde. Enligt idén om nettoutbyte skall vi alltså föredra det förra alternativet, medan det nyss nämnda kriteriet förbjuder oss att göra det. (Men resonemanget om nettoutbyte skall kanske trots att det ser så ut inte fattas som någon övergripande idé utan som en bland andra normer som Möller hävdar med reservation för att de kan komma i konflikt med varandra? Något som tyder på det är att de två första numren i "kriterieschemat" tycks följa ur netto-utbytesresonemanget.)

Alla frågeställningar i Möllers bok skulle kunna stå i en avhandling i praktisk filosofi. I den meningen är det en klart filosofisk bok han har skrivit. Men jag kan inte föreställa mig att de praktiska filosoferna någonstans i landet skulle kunna tänka sig att godkänna den som examensarbete i doktorsexamen. Bristerna ligger i alltför stor utsträckning på den nivå där en kompetent handledare skulle ha ingripit i ett mycket tidigt skede. □

Sven Danielsson